

Az angyalok bűne és az asszonyi pipere – a Virrasztók könyve és Tertullianus Az asszonyi cicomáról c. művének párhuzamai¹

Henok könyve az ószövetségi apokrifek egyik legtitokzatosabb műve. Nem csak tartalmát, de a keletkezését tekintve is.² A Henok (Matuzsálem apja, Noé dédapja) nevéhez köthető apokaliptikus mű számos elemében kötődik az ó- és az újszövetségi kanonikus hagyományhoz. Ilyenek pl. a bukott angyalok története, a vízőzön okainak keresése, vagy a messianisztikus jövődölések sora. Nem véletlen, hogy történetei számos későbbi műben is felbukkannak, hagyományának láncolata elért a keresztény írók műveit is.

* Dr. Dávid Nóra Margaréta, Szegedi Tudományegyetem, Ókortörténeti Tanszék, david.nora@antiqu.u-szeged.hu.

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

² A Henokhoz köthető szöveghagyomány kutatástörténete számos bizonytalansággal és feltételezéssel tarkított, melyek tárgyalása messze túllépi e tanulmány kereteit. Így itt csak az általam vizsgált szövegrész és kérdéskör szempontjából releváns pontjait foglalom össze. Ezek közül a legjelentősebb a corpus keletkezésének feltételezett ideje, helye és nyelve. A henoki corpus hagyományosan öt részre tagolt szövege a Kr.e. 3. és a Kr.u. 1. század között keletkezett, feltehetően Palesztina területén, de minden bizonnyal korábbi, a hellénisztikus kor előtti elemeket is találunk benne. Nickelsburg, G. W. E.: *1 Enoch 1: A Commentary on the Book of 1 Enoch, Chapters 1–36; 81–108*. Hermeneia; Minneapolis, MN 2001 (Nickelsburg 2001), 7. Eredeti nyelve az arámi és egyes részeinek feltételezhetően a héber lehetett (töredékeik kerültek elő Qumránban), ismert töredékes görög fordítása a Kr.u. 1. századból. A szöveg legteljesebb szövegvariánsa azonban a Kr.u. 4–7. századra keltezett etióp változat (legkorábbi kézírata sem fiatalabb, mint a Kr.u. 15. század). Egyedül ez tartalmazza a corpus 108 fejezetből álló egészét (a fordítás feltehetően egy sémi hatás nyomait magán viselő görög szövegvariánsból készült). Bővebben ld. Coblenz-Bautch, K.: *A Study of the Geography of 1 Enoch 17–19. "No One Has Seen What I Have Seen"*. Leiden 2003 (Coblenz-Bautch 2003), 1–10; Fröhlich I. – Dobos K. (szerk.): *Henok könyvei*. Piliscsaba 2009 (Fröhlich – Dobos (szerk.) 2009), 15–17. Jelen tanulmányban a rendelkezésre álló arámi töredékek mellett az etióp szöveghagyományt használom és idézem, melynek bevett jelölése: 1 Henok (1Enoch/1En az angol nyelvű kiadásokban). 1 Henok jelen tanulmányban idézett szakaszainak magyar nyelvű fordítását ld.: Dobos K. (ford): Henok első könyve. In: Fröhlich – Dobos (szerk.) 2009, 15–190 (20–60) (Dobos 2009). A szöveg kritikai kiadásai: Charles, R.H.: *The Ethiopic Version of the Book of Enoch: Edited from Twenty-Three Mss. Together with the Fragmentary Greek and Latin Versions*. London 1906; a qumráni töredékek felfedezése után pedig: Knibb, M. A.: *The Ethiopic Book of Enoch: A New Edition in the Light of the Aramaic Dead Sea Fragments. Vol. 1: Text and Apparatus; Vol. 2: Introduction, Translation and Commentary*. London 1978 (Knibb 1978); M. Black, M.: *The Book of Enoch or 1 Enoch. A New English Edition*. SVTP 7; Leiden 1985 (Black 1985). Ami a szöveg qumráni töredékeit illeti: három kézirat őrizte meg a Virrasztók könyvének különböző részeit: 4QEn^c (4Q204) 18, 31–32; 4QEn^d (4Q205) 22, 25–27; 4QEn^e (4Q206) 20–22, 28–29, 31–34 (első század első fele). Paleográfiai bizonyítékok alapján e töredékek a Kr.e. 2. század első fele és időszámításunk kezdete körüli időre keltezhetőek (Nickelsburg 2001, 9–10).

Eredeti nyelve feltehetően a héber vagy az arámi volt, a qumráni barlangokban a XX. század közepén felfedezett arámi töredékeken kívül görög, kopt, latin és szír töredékeit ismerjük, legteljesebb változata pedig etióp (*ge'ez*) nyelven maradt fenn. Etiópiában máig találunk olyan csoportokat, akik kanonikusnak tartják tartalmát.

A Virrasztók könyve³ Henok könyvének legkorábbi része, keletkezését a Kr.e. 3–2. századokra tehetjük, legrégebbi töredékei arámi nyelven maradtak fenn. A könyv alaptémája (és címadó története) a 6–11. fejezetekben előadott elbeszélés az égi lények (Virrasztók) által szított lázadásról, majd ennek következményeként a bűn földi megjelenéséről és az ezt követő ítéletről. Legfontosabb motívumai sorra bukkannak fel a későbbi Henok-hagyományban, majd a későbbi korok zsidó és keresztény szerzőinek munkáiban.⁴ A qumráni közösség eszmerendszerében központi szerepet töltött be a Virrasztók-narratíva: idézi a Jubileumok könyve⁵ és egyértelműen kimutatható a Damaszkuszi iratban, valamint 4Q180–181-ben⁶ is, illetve nagy hatást gyakorolt a későbbi korok zsidó irodalmára, különösképp a zsidó misztikára. A Henok-hagyományban megjelenő, természetismerettel kapcsolatos tudásanyagot és annak motívum-párhuzamait keresve jutottam el kutatásaimban Tertullianus, *Az asszonyi cicomáról* (*De cultu feminarum*) c. művéhez,⁷ és az abban megjelenő, földre szálló angyalok és a földi nők viszonyát elítélő,

³ A Virrasztók (égi lények, akik a Bibliában is megjelennek, pl. Dániel könyvében) könyve 1Henok 1–36. fejezeteiben olvasható. A történet magvát a Virrasztók lázadásának, majd bukásának elbeszélése adja (6–11. fejezetek). A Virrasztók története a Henok-hagyomány legkorábbi rétege, paleográfiai vizsgálatok alapján 1 Hen 6–11 a legkorábbi qumráni kéziratokon szerepel, már a Kr.e. 3.sz.d. végéről, a 2. század legelejéről is maradt fenn példánya (a szöveg használatának kontinuitása szempontjából megjegyzendő, hogy a qumráni telep fennállásának idején végig másolták azt) *Qumran Cave 4 – XXVI: Cryptic Texts and Miscellanea*, Part 1. DJD 36. London 2000, 106. Fontos kiemelni, hogy a hagyomány qumráni tanúi olyan narratív elemeket is tartalmaznak, melyeket nem ismerünk sem a görög, sem az etióp szövegből. Kiemelendő a Virrasztók gyermekeiről szóló történeteket és a velük kapcsolatos hagyományt megőrző *Óriások könyve*. Bővebben ld.: Fröhlich, I.: *The Figures of the Watchers in the Enochic Tradition* (1–3 Enoch). *Henoch* 33 (2011/1), 6–26 (Fröhlich 2011), 7.

⁴ Gabriele Boccaccini tanulmányában összefoglalja a hagyomány keresztény recepcióját egészen a Henokra vonatkozó tudományos kutatások kezdetéig: *Enochic Traditions*. In: A. Kulik et al. (eds.): *A Guide to Early Jewish Texts and Traditions in Christian Transmission*. Oxford 2019, 383–416; VanderKam, J. C.: *Enoch and the Growth of an Apocalyptic Tradition*. CBQMS 16; Washington 1984 (VanderKam 1984). Reed, A. Y.: *Fallen Angels and the History of Judaism and Christianity: The Reception of Enochic Literature*. Cambridge 2005, 6. fejezet: *The Interpenetration of Jewish and Christian Traditions: The Exegesis of Genesis and the Marginalization of Enochic Literature*.

⁵ 1 Hen egyes elemei végigvonulnak a Jubileumok könyvének narratívájában, de idézi is a művet. Bővebben ld.: Charles, R. H. (ed.): *The Apocrypha and Pseudepigrapha of the Old Testament*. Oxford 1913, vol. 2, 18–19.

⁶ Mind a Damaszkuszi irat (CD 2:2–3:12), mind 4Q180–181 történeti áttekintés során utal a Virrasztók hagyományára. Bővebben ld.: Fröhlich 2011, 5. jegyzet.

⁷ Az idézett szöveghelyek magyar fordítását ld.: Vanyó L. (szerk. és ford.): *Tertullianus művei*. Ókeresztény írók 12. Budapest 1971 (Vanyó 1971). Az *Az asszonyi cicomáról* c. művet Városi István fordította (249–270). Az eredeti szöveg kiadásai: Kroymann, Ae. (ed.): *Quinti Septimi Florentis Tertulliani opera. Pars 1–2*. Turnout 1954; Turcan, M. (ed.): *La toilette des femmes: De cultu feminarum*. SC 173. Paris 1971.

asszonyi hiúságot ostromozó történethez, amelyben számos, a Virrasztók hagyományához kapcsolódó elemet azonosítottam. Tanulmányomban ezeket foglalom össze.

A Virrasztók lázadása és Gen. 6:1–4

Az angyalok lázadásának elbeszélése a Virrasztók könyvének egyik legfontosabb bibliai párhuzama. A kapcsolat értelmezésére többen is kísérletet tettek már, a kutatás három legjelentősebb iránya a következő:⁸ Henok könyve értelmezi és tovább gondolja a Genezis-történetet,⁹ a henoki változat a teljes, ebből merített a Genezis,¹⁰ a harmadik mindkét verziót a mezopotámiai mitikus hagyományra vezeti vissza és párhuzamos fejlődést feltételez.¹¹ A Genezis duplum-történetéhez hasonlóan a Virrasztók esetében sem beszélhetünk teljesen egységes szöveghagyományról, még egy olyan kulcsfontosságú epizód esetében sem, mint az angyalok bűnbeesésének története.¹² Két fő változat olvasható benne: az első, 1 Hen 6 története szerint a lázadó angyalok 200 fős csapatának vezére Semihaza (שמִיחָזָה, neve beszédes, jelentése: „Isten (ha-Sém) lát”, más értelmezés szerint „a nevem megmutatkozott”¹³). Eszerint az angyalok meglátták és megkívánták az ember leányait, összeesküvést szőttek, hogy leszállnak hozzájuk, feleségül veszik őket és utódokat támasztanak nekik, akik aztán romba döntik a világot. Ebben a folyamatban nők inkább áldozatok, mint elkövetők. A 7. fejezetben jelenik meg először a tudásátadás: a mágia és boszorkányság, illetve a rhizotómia, a növények mágikus, akár ártó szándékkal való gyűjtése.

Majd feleséget vettek maguknak. Mindegyikük választott magának egyet, elkezdtek bejárogatni hozzájuk, és velük háltak. Mágiára és boszorkányságra tanították őket, és feltárták előttük a gyökerek és fák vágásának (módját). Az (asszonyok) teherbe estek tőlük, és hatalmas óriásokat szültek – magasságuk háromezer könyök volt. Ezek felemésztették az emberek munkájának (gyümölcsét), olyannyira, hogy a földiek nem tudták tovább etetni őket. Erre az óriások ellenük fordultak, hogy felfalják az embereket. Majd a madarak, a (vad)állatok, a csúszómászók és a halak ellen (is)

⁸ Bővebben ld. VanderKam 1984, 23–51 és Dobos 2009, 26.

⁹ Nickelsburg 2001, 168–169.

¹⁰ J. T. Milik a két szöveg közös szókészlete alapján érvel: Milik, J. T. *The Books of Enoch: Aramaic Fragments of Qumrān Cave 4*. London 1976, 31; Black 1985, 124–125; Sacchi, P.: Henochgestalt/Henochliteratur. In: *Theologische Realenzyklopädie*. I–XXXVI. Ed.: G. Müller et al. Berlin – New York 1986, XV. 42–54, 43.

¹¹ H. S. Kvanvig, 'The Watcher Story and Genesis. An Intertextual Reading', in *Scandinavian Journal of the Old Testament* 18 (2004), 163–183, 182. A mezopotámiai kapcsolatra Fröhlich Ida is felhívja figyelmünket és széleskörű bibliográfiát is ad: Fröhlich 2011, 6–26, 8 et passim.

¹² A könyv lehetséges keletkezési rétegeivel számos tanulmány foglalkozik. Ezek közül a Virrasztók hagyományának szintjeit vizsgálja részletesen Collins, J. J.: *The Apocalyptic Technique: Setting and Function in the Book of Watchers*. *CBQ* 44 (1982), 91–111; illetve (átfogó kutatástörténettel) Orlov, A. A.: *Divine Mysteries in the Enochic Tradition*. Berlin 2023, 6–9 (Orlov 2023).

¹³ Semihaza és a többi angyal beszédes neveinek értelmezéséhez ld.: Orlov 2023, 10–13. A nevek jelentése szorosan összefügg a viselőik által felfedett titkokkal, tudásanyaggal.

vétkezni kezdtek. Egymás húsát falták, és megitták a vért. Erre a föld vádat emelt a bűnösök ellen. (1 Hen 7: 1–6)

A 8. fejezetben más főszereplővel folytatódik a történet, ebben az angyalok vezére már Aszáél (אסאעל, „Isten által alkotott”) és a felfedett (titkos és mágikus) dolgok sora tovább nő:

Aszáél kardok, kések, pajzsok és mellvérték készítésére tanította az embereket. Ezután más dolgokat is mutatott nekik, elkészítésük módjával (egyetemben): karpereceket, ékszereket, a szemhéjak (antimonnal való) festését és díszítését, (majd) változtatott drágaköveket és mindenféle színes festéket (tárt fel nekik). S a világ megváltozott. Nagy istentelenség (lett úrrá rajta), és elhatalmasodott a fajtalankodás; (az emberek) tévelyegtek, útjaik megromlottak. Ámézárak tanította az összes varázslókat és a gyökérvágókat, Armárosz a varázslatok elhárítását, Baraquiél az asztrológusokat, Kokabiél a csodajeleket, Tamiél a csillagok megfigyelésére oktatót, Aszrádél pedig a Hold járására. Az emberek pusztulásuk idején felkiáltottak, és hangjuk az égig hatolt. (1Hen 8:1–4)

A 9. fejezet világít rá explicit módon a legfőbb problémára: az égi tudás átadása vezetett a bűn megjelenéséhez és elterjedéséhez:

Nézd most, mit tett Aszáél, hogyan terjesztett el mindenféle gonoszságot a földön, s hogyan fedte fel az örök titkokat, melyek az égben készültek! Semihaza a rontásokra tanított. Ő, akinek te adtál hatalmat, hogy uralkodjék társain. 8. Majd mindannyian bementek az emberek lányaihoz, velük háltak, tisztátalanná lettek,⁸⁹ s megtanították őket ezekre a bűnökre. Az asszonyok óriásokat szültek, s a föld vérrel és gonoszsággal telt el általuk. (1Hen 9: 6–9)

A fő probléma itt az eltérő pólusok/világok keveredése (a mezopotámiai hagyományban ez nem számít feltétlenül negatív dolognak, itt azonban igen),¹⁴ az égi tudás földre kerülése, az istenfiak és a földi nők násza. A fő különbség a két hagyomány között tehát a bűn és a gonosz eredete a földön, a Semihaza hagyomány szerint a szexuális bűn, majd az ebből született utódok által elkövetett erőszak a bűn földi eredője, míg az Aszáél-anythingban a tiltott tudás felfedése a föld romlásának oka.

A már említett bibliai kapcsolódási pont az előbbire fókuszál, a Genézisben nem jelenik meg a tiltott tudás átadása:

Történt pedig, hogy amikor az emberek kezdtek elszaporodni a földön, és leányaik születtek, látták az istenfiak, hogy szépek az emberek leányai, ezért feleségül vették közülük mindazokat, akiket kiválasztottak maguknak. Akkor ezt mondta az ÚR: Ne

¹⁴ A Virrasztók-hagyomány mezopotámiai párhuzamaihoz lásd: Fröhlich, I.: Mesopotamian Elements and the Watchers Tradition. In: *The Watchers in Jewish and Christian Traditions*. Eds. A. K. Harkins et al. Minneapolis 2011, 11–24.

maradjon lelkem örökké az emberben, hiszen ő csak test! Legyen az életkora száz-húsz esztendő!

Abban az időben, amikor az istenfiak bementek az emberek leányaihoz, és azok gyermekeket szültek nekik – sőt még azután is –, óriások éltek a földön. Ők voltak az ősidők nagy hírvű vitézei. Gen. 6:1–4 (ÚBF)

A Genezis¹⁵ tágabb történeti folyamában akár váratlan is lehetne e pár mondat jelenléte, azonban pozicionálása egyértelműbbé teszi: Ádám és Éva, majd Káin (Henok apja) bűnének történetét követi, közvetlenül előtte a Noéig tartó genealógiai táblát olvashatunk, utána pedig a következő versek ott folytatják, ahol az 5. fejezet véget ért: Noé és a vízözön történetével. Egy eltérő, a Henok-hagyományból azonban jól ismert bűn-eredet került be a kánonba. Feltehetően ez keltette fel Tertullianus és más ókeresztény szerzők¹⁶ érdeklődését Henok és a Virrasztók-hagyománya iránt.¹⁷ Az előbbieken láthattuk, hogy Henok jóval tágabb kontextusba helyezi ezt az eltérő „típusú” bűnbeesést, a következőkben pedig áttekintem, hogy Tertullianus hogyan növeli tovább a következmények rádiuszát.

Az angyalok és a földi nők násza Tertullianusnál

A Karthágóban pogány családba született Quintus Septimius Florens Tertullianus életéről bár több szerzőtől is olvashatunk forrásokat már az ókortól (pl. Jeromostól), mégis kevés konkrétumot tudunk. Feltehetően 195-re már keresztény hitre tért. Az íásaiban a házassággal szemben támasztott igencsak magas morális elvárásai ellenére nős volt,¹⁸ de felesége halála után nem nősült újra (elítélte a második házasság intézményét). Élete második felét homály fedti, kutatói szerint¹⁹ a 207 és 210 közötti években már szakít a

¹⁵ Chris Seeman tanulmánya hívja fel figyelmünket arra, hogy a héber szöveg mellett a LXX és a szamaritánus Pentateuchus szövegvariánsait is érdemes vizsgálni a Genezis és a Henok-hagyomány kapcsolata szempontjából, különösképp az angyalokra alkalmazott terminológia mentén. Seeman, Ch.: *The Watchers Traditions and Gen 6:1-4 (MT and LXX)*. In: Harkins et al. (eds.) 2011, 25–38.

¹⁶ Az ókeresztény hagyományban való továbbéléshez részletesen ld.: Reed 2005, 122–232. A Henok-hagyományra utal vagy idézi pl. Alexandriai Kelemen (a neki tulajdonított Pszeudo-Klementinák), Szent Iustinos, Szent Iréneus, Szent Ciprián, Órigenés, Szent Athénagóras, Lactantius, Minucius Felix, Tatianos, Commodianus.

¹⁷ Fontos megjegyezni, hogy számos apokrif iratban (pl. Sirák fia, A tizenkét pátriárka testamentuma; részletesen ld.: Corley, J.: *The Enochic Watchers Traditions and Deuterocanonical Literature*. In: Harkins et al. (eds.) 2014, 51–68) és az Újszövetségben is több helyen találunk utalásokat a Henok-hagyományra (mind a páli levelekben, mind a katolikus levelekben (Júdás, 1–2 Péter levele). Lewis, S. M.: „Because of the Angels”: Paul and the Enochic Traditions. In: Harkins et al. (eds.) 2014, 81–90; Mason, E. F.: *Watchers Traditions in the Catholic Epistles*. In: Harkins et al. (eds.) 2014, 69–80.

¹⁸ Dunn, G. D.: *Tertullian*. London – New York 2004, 4.

¹⁹ Életéről és munkásságáról bővebben: Barnes, T. D.: *Tertullian. A Historical and Literary Study*. Rev. ed. Oxford 1985; Dunn 2004. Magyarul, pl. Nemes V. O.S.B.: *Tertullianus görög műveltsége*. Pannonhalmi Füzetek 16. Pannonhalma 1935.

nagyegyházzal,²⁰ egy ideig a montanisták között élt, majd feltehetően a magányt és az írást tartotta legelfogadhatóbb társának. Számos művéből sugárzik a kritikus hang,²¹ a maximális tisztaságra és erényes életre való törekvés. A tanulmányomban vizsgált *Az asszonyi cicomáról (De cultu feminarum)* című munkájának fő mondanivalója is ezt a célt hivatott szorgalmazni: minden olyan cselekedet, ami az ember Isten által teremtett voltát megváltoztatja bűn, főként, ha ezt azzal a céllal teszi, hogy mások figyelmét és bűnös vágyait felkeltse.

Tertullianus több művében is megjelenik a Henok-hagyomány, a Virrasztók története pedig különösen nagy hatást gyakorolt rá, ez három művében is kimutatható (ezek a *De virginibus velandis*, a *De idolatris* és a tanulmányomban vizsgált *De cultu feminarum*). Utóbbi művében számos, a Virrasztók történetében is megjelenő elem (szépítkezés, ékszerek, stb.) építi fel a vezérfonalat, kétszeresen is, hiszen egyrészt ezek megismerését tekinti a bűnök eredetének, másrészt pedig e megszerzett tudás alkalmat ad a test megváltoztatására és a további bűnök sorára. Láthattuk, hogy mind Henok könyve, mind a Genézis szerzője ismerte az égi lények és a földi nők keveredésének történetét és mindkettő bűnnek tartotta az aktust. A Biblia azonban nem szól a találkozást követő tudásátadásról, sem pedig arról, hogy a hölgyek kihívóan viselkedtek volna. Annyit emel csak ki a szerző, hogy szépek voltak (Gen 6:2). Láthattuk, hogy a Henok-hagyomány sem ítéli el a nőket.²²

Tertullianus azonban már a mű első fejezetében őket (akik Évát hordozzák magukban) teszi felelőssé a bűn földi elterjedésében, hiszen:

Te (i.e. Éva = a nő) nyitottál kaput az ördögnek, te törted meg ama fának a pecsétjét, te hagytad cserben legelőször az isteni törvényt, s te beszélted rá cselesen a bűnre, akivel a támadó ördög nem boldogulhatott. Isten képmását, a férfit, ugyancsak könnyen zúztad össze. Érdemed, vagyis a halál okán kell az Isten Fiának is meghalnia. És még azon járatod az eszedet, hogy csecsebecséket aggass a bőrruhád föléd? (*De cult. fem.* 1.1.2.)

A vádló hangvétel végigvonul a művön, kezdetben az angyalokra kér halálos ítéletet amiért olyan dolgokra tanították a földi nőket, melyeknek helye az égben lenne:

E dolgok kitalálói is érdemesek voltak arra, hogy halálos ítéletben részesüljenek. Az angyalok voltak ezek, akik az égből az emberek leányaihoz ereszkedtek alá, hogy az asszony szégyenét még ez is csak tetézzé. Sajnos, napfényre hoztak őket helytelen módon egynémely anyagot és többféle mesterkedést. Bárcsak rejtekben maradtak volna e dolgok. Megtanították rájuk a világot. Ó, inkább tudatlan lenne bennük a világ.

²⁰ Vanyó 1971, 9.

²¹ A róla szóló biográfiák nem írnak pozitívan személyiségéről (olyan jelzőkkel említik, mint puritán, nőgyűlölő, szigorú, türelmetlen, kompromisszumképtelen, heves, szenvedélyes férfi, továbbá szarkasztikusnak, sőt kegyetlennek is bélyegzik). Egyik legfontosabb életrajzírója mindehhez hozzáfűzi, hogy „nem lehetett könnyű szeretni” (Dunn 2004, 7).

²² Részletesen lásd feljebb az *A Virrasztók lázadása és Gen. 6:1–4 c.* fejezetben.

Bányatelepeket tártak föl. Leleplezték a füvek erejét. Hatékony varázsigéket ismer-tettek. Rámutattak tömérdek ostobaságra, egészen a csillagok útjának babonás, für-késző értelmezéséig. Azután különleges, szinte sajátosan rendkívüli módon az asz-szonyok kezére játszották a női hiúság múlandó eszközeit. Nyakláncok változatos díszét adó csillogó kövecskéket, arany pereceket a karok nehezítésére, pirosító ke-nőcsőt az arcok színezéséhez s a szem fölött való ívekre szolgáló bizonyos fekete port is. (*De cult. fem.* I.2.1.)

Máskor a nőket ostorozza: gyengeségük miatt mindez a tudás az erkölcstelenség meleg-ágya lett. I.2.2-ben felveti a kérdést, hogy vajon miért volt szükség-e a tudásanyag átadá-sára, hiszen a földi nők a maguk természetességében, minden hasonló nélkül is el tudták csábítani az égi lényeket.

Később ismét az angyalokat vádolja a történetek miatt: azok eszüket veszítve estek bűnbe, majd olyan dolgokkal felvértezve hagyták ott az asszonyokat, melyek önmaguk-ban is „az Isten nehezítését vonják magukra” (*De cult. fem.* I.2.4.). A szerző erősen mor-alizál, felveti, hogy az égi lények esetleg azért hagyták ott a tudásanyagot a nőknek, mert féltek attól, hogy:

Vagy talán fukar és ingyenes érintkezésben becsstelen szeretők színében tűntek volna föl, ha az együttélésre csalogatott nőket üres kézzel menesztik? (*De cult.fem.* I.2.3.)

Ezt azonban a következő mondatban el is veti, mondván, miért is lett volna erre szükség, amikor a földi nők számára már maga az égi lények látogatása is felfoghatatlan ajándék kellett, hogy legyen.²³ Tertullianus úgy vélte, hogy a nők gyengesége volt az oka annak, hogy a túlvilági gonosz erők elhatálosodtak a földön. A kozmetikumok és ékszerek használata és viselése nem kevésbé bűnös tevékenység, mint az, hogy Éva nem állt ellen a kigyónak. A nőiességet fokozó dolgok és a démonok párhuzamba állíthatóak szerinte: nem csak a szépítőszereket és az ékszereket, de még az öltözködés látszólag hétköznapi kérdését az élet és halál, üdvösség és kárhozat (Jézus és Beliál) közötti választással emeli. Úgy véli, hogy az angyalok és démonok keresztégből való megtagadása²⁴ nem össze-egyeztethető az általuk kreált és tanított cicoma viselésével.

Egyértelmű, hogy a szerző jól ismerte a Henok-hagyományt, az I. könyv 3. fejezetének elején név szerint is említi őt, akinek írása „ezt a szerepet juttatta az angyaloknak” (*De cult. fem.* I.3.1). Nem csak ez a direkt utalás segíti a következtetést, hanem a szerző szó-használata is árulkodó, nem használja a bibliai istenfiak kifejezést.²⁵ Tertullianus a mű

²³ „A nők semmi többet nem kívánhattak, akik magukénak mondhatták az angyalokat. Hiszen ugyancsak előkelő házasságra léptek.” (*De cult. fem.* II. 4)

²⁴ „*hi sunt angeli quibus in lauacro renuntiamus*” (I.2.4)

²⁵ A héber Bibliában „istenfiakként” (בְּנֵי־אֱלֹהִים) szerepelnek, de Gen. 6:4-ben egy másik kife-jezés is megjelenik (נְפִלִים), amit a magyar biblifordítások (pl. RUF, SZIT) „óriások”-ként fordíta-nak. Henok arámi töredékeiben az נְפִלִין kifejezés szerepel. Tertullianus „angeli”-ként említi az égi lényeket. A terminológiával kapcsolatosan lásd: Dimant, D.: *The Fallen Angels' in the Dead Sea Scrolls and in the Apocryphal and Pseudepigraphic Books Related to Them* (Hebrew). Ph.D.Diss. 1974, 32–33; Fröhlich 2011, 9.

hitelességét védi (más műveiben is, pl. *Apol.* 22; *Idol.* 4, ahol Henok szavait a „szent iratokból valóként” írja le, próféciaként, melyet a „Szent Lélektől” kapott²⁶):

Tudom, hogy Henok írását, amely ezt a szerepet juttatta az angyaloknak, egyesek nem fogadják el, mert hiszen a zsidók hiteles szent könyvei sorában nem kapott helyet. (*De cult. fem.* I.3.1)

A mű tartalmán túl az is foglalkoztatta, hogy hogyan maradhattak fenn Henok írásai, így ír róluk („*scripturam Enoch*”):

Úgy vélem, nem hitték el, hogy ez a könyv, amely még a vízözön előtt keletkezett, a földkerekség ama mindent megsemmisítő csapása idején sértetlenül maradhatott volna. Ha ez az alapja a hiedelemnek, nos, ne felejtsek az emberek, hogy Henok egyik másodunokája, Noé, túlélte a vízözönt. Ő családi szóbeszédben és a leszármazottak hagyományaiban bizonyára hallott arról a kegyről, hogy őse az Isten színe előtt állott és erre, valamint annak minden tanítására is emlékezett. Hiszen Henok semmi mást nem kötött fia, Mathusála lelkére annyira, mint hogy az utódoknak mindezek ismeretét majd áthagyományozza. Így tehát egészen bizonyos, hogy Noé az igehirdetés küldetésében nyomába léphetett. Annál inkább, mert egyébként se rejtette volna hallgatásba sem az ő megmentő Istenének rendelkezéseit, sem a maga háza dicsőségét. (*De cult. fem.* I.3.1)

Más magyarázatot is talál:

Talán elkallódott a vízözön rombolása nyomán a könyv. Nos, megtehetette Noé, hogy lélekben éppen úgy összerakosgatta ismét, mint Ezdrás is nyilvánvalóan épségben öntötte a zsidó irodalom valamennyi könyvét, amelyek elpusztultak akkor, midőn Babilon hada földülta Jeruzsálemet. (*De cult. fem.* I.3.2)

Mindez arra utal, hogy Tertullianus számára fontos volt Henok könyve isteni sugalmazottságának bizonyítása. Márpedig felfogása szerint minden, ami Istentől származik, helyes és megmásíthatatlan. Ez az alaptétel tulajdonképpen az általam vizsgált művében is az egyik mozgatórugója az asszonyi cicoma és a bűn összefüggésének.

A bűn eredete és az égi tudásátadás

Ahogy a Virrasztók hagyományáról szóló fejezetben láthattuk, az angyalok által a földre hozott tudás nagyon sokrétű volt. A források alapján három fő csoportba

²⁶ A kora-keresztény irodalomban Henok gyakran jelenik meg prófétaaként, írásainak tekintélye is nagy volt. Reed 2005, 152–153. A prófétaí írások kategóriáját sokáig tágra értelmezték, a csoportba sorolva a „nem törői szent iratokat”. Barr, J.: *Holy Scripture: Canon, Authority, Criticism*. Philadelphia 1983, 55. A montanisták, akikhez később Tertullianus is csatlakozott (bár már a csatlakozása előtt írt műveiben is kiemeli Henok könyvének szent voltát), nagyon fontosnak tartották a kinyilatkoztatott, apokaliptikus szövegeket.

oszthatjuk, melyek azonban nem választhatóak el élesen egymástól (az ókorban pedig feltehetően egyáltalán nem értelmezték őket külön²⁷). Az első, legtagabb és egyben legnehezebben körülírható kategória a mágia elemeit tartalmazza (ide tartozik a varázslat, vagy a boszorkányság). A második számos ponton összekapcsolódik az elsővel, úgy gondolom azonban, hogy a tudás megszerzésének, majd felhasználásának módja miatt mégis más: az égi jelenségek megfigyelése (ez alapján csillagjóslás, omenek, stb.). A következőbe a természet adta elemek (növények, drágakövek, fémek) és megmunkálásuk, felhasználásuk (pl. ékszerek, fegyverek, építőszerek) ismerete tartozik.

Az alábbi táblázatban láthatjuk az átadott tudásanyag elemeit és terminológiáját a vizsgált két forrásban.

<i>1 Henok 8: 1–4</i>	<i>Tertullianus: De cult. fem. I.2.1.</i>
mágia, boszorkányság	”temérdek ostobaság,” hatékony varázsigék
gyökerek és fák vágása	Leleplezték a fűvek erejét
fémek megismerése, majd kardok, kések, pajzsok és mellvérték készítése	bányászat
a Hold és a csillagok megfigyelése	a csillagok útjának babonás, fűrkésző értelmezése
válogatott drágakövek, karperecek, ékszerek elkészítési módja	nyakláncok változatos díszait adó csillogó kövecskék, karperecek
színes festékeket	pirosító kenőcsöt az arcok színezéséhez
a szemhéjak (antimonnal való) festését és díszítését	„a szem fölött való ívekre szolgáló bizonyos fekete por”

Az angyalok hozták „napfényre” az anyagot és az azokhoz kapcsolódó „mesterkedést” (I.2.2). A bűn eredője Tertullianusnál a tiltott nász, a különböző világok keveredése és ami szerint ezt elindította és a világban fenntartja, a nők hiúsága. A hiúság eszközeit azonban az égi lények ismertették meg velük, az Isten által teremtett világot az égi eredetű tudás befolyásolja. Ez a befolyásolás a mozgatórugója ennek az ördögi körnek.

Az I. könyv teljes második felében (5–9. fejezetek) sorra veszi az általa ismert luxuscikkeket²⁸ (szépítőszereket, drágaköveket, nemesfémeket, festékanyagokat, fűszereket, stb.) és kimutatja, hogy ezek eredendően mind csak a természetben előforduló egyszerű anyagok. Nem csak az átalakításuk tudománya azonban az, amit kíváncsiságuk okaként

²⁷ A tudományosság ókori keleti fejlődésének kezdeteihez lásd: Fröhlich, I.: Introduction: Science in Qumran Aramaic Texts. In: *Science in Qumran Aramaic Texts*. Ed. I. Fröhlich, I. ASK 1; Tübingen 2022, 1–13 (Fröhlich 2022); Geller, Markham J.: „Secular” Science in Mesopotamia. In: Fröhlich 2022, 15–23. E fejlődésben a henoki corpus fontosságáról ld.: Alexander, P.: Enoch and the Beginnings of Jewish Interest in Natural Science. In: *Ancient Jewish Sciences and the History of Knowledge in the Second Temple Period*. Eds. J. Ben-Dov – S. Sanders. New York 2014, 25–50.

²⁸ A Henok könyvében szereplő luxuscikkekről és kereskedelmi útvonalairól a könyvvel kapcsolatosan ld.: Dávid, N.: From there I traveled to another place...” (1En passim). Geography in 1Enoch 20–32. In: Fröhlich 2022, 173–186.

megjelöl. Felhívja olvasói figyelmét arra, hogy a világ egyes területein ezeket az anyagokat egyáltalán nem tartják vonzónak, teljesen hétköznapi cikkek. A hiányuk, elérhetőségük nehéz volta teszi őket vonzóvá, a rájuk való (asszonyi) vágyakozást pedig még jobban elítélendővé: „Nem a valóság, hanem a ritkaság avatja jóvá a dolgokat.” (II.10.2).

A „mesterkedés” végeredménye pedig az összes Tertullianus által hozott példában a teremtet állapot megváltoztatása, legyen az a női test, vagy egy nemesfém (ami végső soron eredetileg csak föld²⁹). A nő pedig egy olyan ágens számára, akin keresztül eljuthatott a bűn a földre, és hiúsága miatt aztán itt is maradt. Célja az ő edukálásuk, a mértéketes és erényes életre való buzdítás.³⁰

Összegzés

Láthattuk tehát, hogy Tertullianus a Virrasztók könyvében leírt bűnbeesést nagyon jó bizonyítékának látta az asszonyi hiúság következményeinek: a nők célja, hogy kíváncsiságuk tegye magukat a férfiak előtt, ezzel bűnre csábítva őket. Az ő igencsak maximalista erkölcsi tisztaság felé támasztott elvárásainak egyáltalán nem felel meg semmi, ami a szépség kiemelésével, fokozásával kapcsolatos. Aki nem fogadja el természetes állapotát, az nem fogadja el Isten művét (II.5.1), legyen az akár nő, akár férfi.³¹ A megváltoztatás eszköztárát pedig „az ördögtől csenik” (II.5.2). A bukott angyalok által hozott tudás már eredetétől fogva veszélyesnek és démonikusnak bélyegzi meg az összes szépítőszert. Hasonlóképp a fémeket is, melyeket a bányászok a földből nyernek, átalakulásuk önmagában is mágikus, de felhasználásuk akár ékszerekként, akár bálványszobrokként,³² vagy fegyverekként szintén a gonoszt szolgálják. Hogyan is származhatna jó a sokat ostorozott bűnös lényektől? Bár Tertullianus életének második szakaszáról keveset tudunk, az biztos, hogy nem volt véletlen, hogy keresztény hitre térése után később a montanisták irányzatához csatlakozott. Ez a később eretneknek nyilvánított csoport híres volt szigorú fegyelméről, az erkölcsös, önmegtartóztató életéről.³³ Fogékonyak voltak a különböző

²⁹ *Aurum et argentum, principes materiae cultus saecularis, id sint necesse est unde sunt, terra scilicet plane gloriosior, quoniam in maledictorum metallorum feralibus officinis poenali opere deplorata nomen terrae in igni reliquit atque exinde de tormentis in ornamenta, de suppliciis in deliciis, de ignominiiis in honore metalli refuga mutatur.* (I.5.1)

³⁰ Konferenciánk után röviddel jelent meg Fröhlich Ida tanulmánya, melyben Tertullianus: *A szüzek fátyláról* (*De virginibus velandis*) c. műve és a Henok-hagyomány kapcsolatát vizsgálja részletesen. Eszerint a nők fejének fátyollal való lefedése is ezen ártó égi hatalmak elleni védekezés eszköze. Bővebben ld.: Fröhlich I.: A Henok-hagyomány recepciója Tertullianusnál. In: Gárdonyi M. et al. (szerk.): *Tiedből a tiednek. A hetvenéves Perendy László köszöntése*. Budapest 2024, 107–121 (Fröhlich 2024).

³¹ Kiemelendő, hogy nem csak az „asszonyi cicomát” ostorozza, a férfiakat is mértékletességre inti testük megváltoztatásában (II.8.1–2.). Ez is alátámasztja azt a felvetést, hogy a mű egyik legfontosabb mondanivalója nem önmagában az asszonyi csábítás elítélése, hanem a teremtet világ természetességének megváltoztatására való mindennemű törekvés elítélése.

³² Értelmezését részletesen ld.: Fröhlich 2024, 121.

³³ Mivel tanulmányomnak nem központi témája a montanizmus bemutatása, ezért részletes bibliográfiát az irányzatra vonatkozóam nem közlök, megteszi azonban ezt Homoki Gyula 2024-ben benyújtott doktori értekezése (Homoki Gy.: *Montanisták: rajongók vagy reformerek? A*

kinyilatkoztatásokra, különösképp a világ végével, a végítélettel kapcsolatos apokaliptikus-eszkatologikus tanokra. Puritán életvitelük szerint az asszonyok számára tiltották az ékszerek viselését és a szépítőszeres használatát is. Tanulmányomban láthattuk, hogy Tertullianus pont ezen pontokkal kapcsolatban utal *Az asszonyi cicomáról* szóló művében Henokra és a Virrasztók könyvére, e bűnös dolgok égi eredetére. A direkt utalások mellett műveiben ugyanannyira fontosak (ha nem fontosabbak) azok a Virrasztók könyvében és az egész Henok hagyományban is megjelenő apokaliptikus-messianisztikus elemek, amennyire fontosak voltak azok a qumráni közösségnek is. Biztos vagyok benne, hogy ha Tertullianus 300 évvel korábban élt volna, ő is szimpatizált volna az esszénusoknak tulajdonított tanokkal.

Summary

The Sin of Angels and Female Ornamentation – Parellels of the Book of Watchers and Tertullian's De Cultu Feminarum. In the Book of Watchers, one of the earliest layers of the Enoch tradition, Chapters 6–11 describe the rebellion of the heavenly beings (Watchers), followed by the appearance of sin on earth and the subsequent judgment. The most important motifs of the story appear one after another in the later Enoch tradition and then in the works of Jewish and Christian authors. Among these, the present study examines the appearance of the tradition associated with the Watchers in Tertullian's work *On the Apparel of Women (De cultu feminarum)*. The early Christian author borrowed the story of the heavenly beings descending to earth and the sinful and sin-causing relationship between them and earthly women from earlier tradition and used it for a story condemning female vanity, intended as a moral guide for the women of his time.